

לשוננו לעם

עורכים: שושנה בהט, דוד טלשיר

מתוך

כרך מד, תשנ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מקומם של חידודי לשון במילון

הדברים המובאים בזה עניינם בניבים שהם חידודי לשון, ואנו דנים בהם משתי סיבות. הסיבה האחת, שיש בהם שעשועי לשון היפים לימי הפורים, והסיבה השנייה נעוצה בראשונה: דווקא משום השעשוע שבהם עולה השאלה אם ראויים דברים שנאמרו לשעתם על דרך התחכמות או ביטויים ייחודיים לאדם (ביטויים אידיוסיונקרטיים) שיובאו במילון כללי.

שאלה זו נכבדה היא מאוד. יש ניבים וביטויים שמקומם יכירם בכל מילון על אף שנשתנו שינוי מפליג מהשימוש המקורי. כך למשל שימושו של הביטוי **קול קורא במדבר** בפינו היום נתרחק במשמעו ובדרך קריאתו מרחק רב מן המקור המקראי (ישעיה מ, ג). וכיוצא בו נשתנו הביטויים **עושר שמור לבעליו לרעתו**, **אסרו חג**, **שמיני עצרת**, **אזלת יד** ודומיהם (עיין רחל לנדאו, "לדרכי היוצרותם של צירופים כבולים בעברית של ימינו", **לשונונו** לה [תשל"א], עמ' 130-139; אבא בנדויד, "הידעת מאין הביטוי?", **לשונונו לעם** כח [תשל"ז], ז-ח, עמ' 179-224). על אלה ועל שכמותם אין לערער – מקומם במילון ודאי. ויש כנגדם ביטויים שהכול מבינים, ש"תְּחִמּוֹת" לשעתן הן ולא "תְּחִמּוֹת" לדורות ואין להם מקום במילון, כגון **יעלה ויבוא** ככינוי למעלית או **מלחך פנכה** ככינוי לכף הגומי המקנחת את הבצק מן הקערה או **"בְּגֵד כְּפֹת"** ככינוי לכתונת משוגעים, והדברים ארוכים. אלה מקרים מוסכמים. השאלה היא אם יש מקום במילון למיני ביטויים שכבר בצבצו ויצאו מעט מתחום היחיד או שיש להם ייחוס בדברים כתובים. הדוגמאות שלהלן כולן נמצאו במילונים, אם גם לא בכולם, וכדי שלא תישמע מן הדברים נימה של ביקורת לא יצוינו מילונים אלו בשמם. ייאמר רק שהמילונים שנלקחו מהם הביטויים הם המילונים הידועים ובעיקר אבן-שושן, אלקלעי וכנעני.

אביא בזה לקט קצר ומקרי למדיי של צירופים ובהם ביטויים מתחכמים הָאֵים לימי הפורים.

תרגומו של שלונסקי משופע כידוע בחכמות לשון, ואחת מהן היא הביטוי **דרך עגב** כתרגום **לפלרט**. וההגדרה היא 'כמנהג עוֹגֵב על-פי דרך אגב'. נראים הדברים שהקורא הנצרך למילון כדי להבין את החכמה שבביטוי,

אין הנאתו הנאה. שלונסקי לא התכוון ש"חכמתו" זו תהיה תרגום מקובל למעשה אהבהבים. חזקה עליו שכל כוונתו הייתה לזכות את הקורא בהנאה מן ההברקה, ובהברקה זו יש לא רק משמעות של 'מעשה עוגב ומאהב', אלא גם המשמעות האסוציאטיבית של דרך אגב, היינו שאינו עיקר, משוה מעין אהבה "מן הצד" שאינה מחייבת. מיסוד ההברקה במילון כמטבע לשון מעורר שאלה.

חכמות לשון למדניות מעין זו הלוא יש לשלונסקי למכביר ואחת מהן היא **אסמכתא בעלמה** במשמעות 'אדם הנשען על כתף בחורה'. בין ה"חכמה" **דרך עגב לאסמכתא בעלמה** אין הבדל מכריע. אם תובא במילון, יצטרך המילונאי לפרש מה טיבה המקורי של המליצה, ואם עדיין יתענג המעיין במילון מן ה"חכמה" לאחר הפירוש, הריהו תמהוני גדול, וטוב אפוא שהמילונים התעלמו ממנה.

ואגב הדיון ב**דרך עגב** הנה דוגמה נוספת, אף היא מאחד המילונים: **גוב עריות** במשמעות 'בית בושת, מאורת זימה'. באותו מילון אף מובאת הוכחה המתעדת את השימוש בביטוי זה מספרו של יוסף סערוני **ניסים בצפת** (תל-אביב תשכ"א), וזה הלשון שם: "כל מעייני בגוב עריות וגם נשים תשוקתן לו" (עמ' 9). ולמרות התייעוד לחידוד לשון זה ספק גדול יש אם ראוי הוא לשמש ערך מילוני.

על דרך זו אפשר להוסיף שכל המתגייר למטרת נישואים בלי שהגיוור יהיה מלווה הכרה במעשה הריהו נמנה עם **גרי עריות**, וכך אמנם אמרו על אליזבט טיילור שהתגיירה עם נישואיה לאדי פישר.

ודוגמה אחרת: הביטוי **אין תחת אין** מוגדר באחד המילונים 'לא כלום תחת לא כלום', ולמותר לציין שהוא חיקוי ל**עין תחת עין**. ל"חכמה" זו תיעוד נכבד מתוך האגרות של ביאליק, אבל אפשר שקדם לו הסיפור (או שמא הוא בעקבות ביאליק) על אדם שבא לו אצל פלמוני והשאיר לו כרטיס ביקור אחרי שלא מצא בבתו. לאחר זמן בא אותו פלמוני להחזיר לו ביקור ולא מצא אף הוא בביתו, עמד והשאיר לו פתק: "אין תחת אין". הכול מסכימים ש"חכמה" נאה היא; ספק אם יסכימו הכול שמקומו של הביטוי במילון הכללי. ושוב: הזקוק למילון כדי להבין את ה"חכמה" הריהו כזקוק לפירוש של בדיחה, ומה טיבה של אותה בדיחה לאחר פירוש הכול יודעים: הריהי כדבר שניטל עוקצו.

"חֶכְמָה" נאה על דרך שינוי עי"ן באל"ף היא הביטוי **ענף עץ אבות** שהשתמשו בו רבנים ברצותם לציין אדם בעל ייחוס אבות, על דרך הכתוב:

"ענף עץ עבות" (ויקרא כג, מ; כינוי להדס, מארבעת המינים שנוטלים בחג הסוכות). ולפי שייחוסו של אדם נהוג לציירו כאילן, רק טבעי הוא, שענפיו משל הם לצאצאים. ואין צריך לומר שענף **לאבות** כוונתו לאבות בעלי ייחוס, ממש כביטוי **בר-אבהן** (= בן אבות). ואף-על-פי שחידוד נאה הוא, אינו מובא במילונים.

ומה גורל המליצה **אבקת רוכל** להבעת "אבק רכילות"? אף היא מובאת במילונים בערך "אבקה". כבר בימים קדומים שימשה מליצה זו להבעת 'תָּבֵל', לתבל בו דברים רציניים, וכינו **אבקת רוכל** לדברי אגדה שתלמיד חכם הבקי בהלכה משלב אותם בתלמודו. ולא משום ש**רוכל** ו**רכילות** קרובות זו לזו קרבת שורש וקשר גיזרונ, אלא משום שלפי פשוטו של מקרא הוא 'מין בושם' או 'תָּבֵל' שהסוחרים היו מוכרים לאוהבי עיגולים. לא היה אפוא בדברי ראשונים אלא השאֵלה בלבד. האמת ניתנה להיאמר: יפה המליצה לאוהבי רכיל, שיש בה כדי לחפות על הרכילות בדברים מלומדים מן המקרא וליטול ממנה את עוקצה במקצת. יפה **אבקת רוכל מאבק רכילות**. אבל דא עקא: מי שלומד את המליצה מן המילון לא ימצא במליצה לא עוקץ ולא הנאה. ובכל זאת אנו שואלים הראוי להביאו במילון אם לאו.

כידוע, כלולים במילון שמות פרטיים רבים שנעשו מושגים כלליים (אנטונומאסיה הפוכה) דוגמת **סנדוויץ'**, **קוויזלינג**, וכמובן גם **ויזתא ודלפון**. מקובל, שהשניים הנזכרים במגילה ראוי להם להיכנס למילון – האחד כסמל הטיפשות והאחר במשמע 'עני ואביון'. **ויזתא** – הצעיר שבבני המן – עשו אותו שחקני ה"פורים שפיל" 'תם, קטן ושוטה', וביידיש אף איתרע מזלו (עיין במאמרם של אסף וברטל בחוברת זו, עמ' 81); **דלפון** אף הוא לא שיחק לו המזל, ובגלל שמו הפותח ב-דל נעשה 'חסר פרוטה' לדורות, ואפילו אנשים שאינם בקיאים בשמותיהם של בני המן מכירים ב**דלפון** שעני הוא. מעין התהליך ששינה את **דלפון** משם פרטי למושג, כך בתהליך שעל פיו נעתק שם בכורו של המן פֶּרְשֵׁן-דָּתָא לשמש כינויו של רש"י אגב פירוקו לשניים: פֶּרְשֵׁן-דָּתָא, גם הוא על דרך המשמעות המקובלת של שני חלקי השם. גם כינויו זה של רש"י מובא במילונים ושאֵלה היא אם שם מקומ.

וזכו גם השמות **אַחִיסָמֶךְ** ו**אַחִיעֶזֶר** המקראיים לציין בסגנון מליצי 'מי שעומד לימינו של אדם, סומך אותו ועוזר לו לעתות בצרה' (השם המקראי **אחיסָמֶךְ** נשתנה ל**אחיסָמֶךְ** אגב גררה [=אטרקציה], בעקבות **אחיעֶזֶר**). ומעניין ששמות אלו נעדרים מרוב המילונים ואנו תוהים: אם טוב הוא

פרשנדתא להביאו במילון, למה ייגרע חלקם של **אחיסמך ואחיעזר**? כנגד זה היש הצדקה לכלול במילון (כפי שעשה אחד המילונאים) את **סַמְכָהוּ**, גם הוא שם פרטי והוראתו במילון 'אדם שאפשר לסמוך עליו'? נתמזל גם מזלו של **שמעון**, בהוראת 'וּקְמָן', אותן אזניות שאדם מצמיד לאוזניו כדי שישמע נגינה וכד' גם כשהוא הולך בדרך, אף על פי שחידוש זה אפשר לראות בו "חכמה" רק על דרך השעשוע. ספק רב אם כל השמעונים שזה שמם מאז היוולדם ישמחו על המכשיר שהוצמד להם. [על דרך שמעון הוצע לקרוא לְמַשְׁבִּיבּוֹן ("המזכירה האלקטרונית") מוֹדְעִי, אבל כל השומע יצחק...]. מקום נרחב הוקדש במילונים לתרגום הַסְמָרְקָי. כבר נמצאו לו במילונים כמה מקבילות: **רִיָן, זַב־חוּטַס, אַפְזַב (אף + זב)** ועוד, ואין ספק שמצד החידוד עולה על כולם הַשְמָרְקַע, שמשמשים בו – כעדות המובאות במילון – שלונסקי: "הבה נא, שמרקעית שלי, מחטי נרותיך", בתרגומו לקולא ברוניון משנת 1952, ומשה שמיר: "האומנת שלך ושל כל השמרקעים שבכאן", בספרו **כי עירום אתה**, מרחביה 1959. כמובן, חידוד לשון זה יפה רק אם אדם יודע ש**שמרקע** הוא סוג של פטריות מאכל (משנה עוקצין ג, ב), ודבר אין לו ולזבי החוטם. ואולם, אין ספק שצליל השם יש בו כדי להזמין בעלי ליצנות לעשות בו מטעמים שלא נועדו למאכל.

דבר זה מזכיר את התנגדות חברי האקדמיה לשם **שמרטף** כתרגום לבייבי-סיטר לפי שהיה בו כדי להזכיר את ה**סמרקאי**; כידוע נקבע השם **שומר־טף** לעניינו. מעניין שתְסַמִּיד זה של **שמרטף לסמרקאי** לא הפריע לקהל הרחב להעדיף דווקא את שדחתה האקדמיה מרוב איסטינסות, וספק אם הקהל יודע את המונח שהציעה, **שומר־טף**, ובינתיים גם נתמעט מאוד השימוש ב**סמרקאי** וה**שמרקעים** של שלונסקי ושל שמיר ייתכן ששוב אין בהם כדי להעיר בלב את הצליל הזר, ושאלה היא אם אכן מיותר הוא להביא חידוד לשון זה במילון. הלוא מי שאינו מכיר את המלים **שמרקע** ו**סמרקאי** אין לו שום אפשרות להבין את הכתוב, וגם אם החידוד יפוג טעמו, ידע הקורא למה כיוון הכתוב.

אין הדבר דומה לחידוש הליצני **סְפִיחִית** – אף הוא מובא באחד המילונים. **סְפִיחִית** זו מוגדרת כ'אישה הנלווית אל בעלה בעל כורחו'. אין לה סימוכין במילון, לא בדיבור ולא בספרות, וגם אם המילונאי רואה את החידוד כצפִיחית בדבש, ספק אם אמנם מקומו במילון. ואחרי שהתארכו הדברים בלשון שעשועים הגיע הזמן **לקצירת האומר**. הביטוי ההלצי **קצירת האומר** אינו צריך הסבר לכל מי שמכיר מהי קצירת העומר. הביטוי אף מזדמן לא אחת בדברי ספרות, ועדיין שאלה היא, אם יכירנו מקומו במילון.

ועוד בסימן הדיבור. אבותינו המשילו דברי תורה למים על היותם עמוקים מים ועל שמרוים הם את הצמא. היום נוספה למים משמעות כמעט הפוכה. מים – סימן הם לדברים חסרי תוכן, לפי שהם משמשים למהילת משקים ומאכלים בני ערך. המרבה להתפאר וללוות את מעשה ידיו במלל רב הריחו כעושה מלאכה במים רבים. מי שדבריו מתמשכים ואינם כלים ותוכנם קלוש הרצאתו היא כמים שאין להם סוף, וליד הגדרה זו יש אפילו מובאה מאחד-העם: "דרשות מלאות מים שאין להם סוף". והנאה מכולם הוא חידוד הלשון מי שחו. אין מי שחו אלא 'מים עמוקים שאפשר לשחות בהם', כדברי יחזקאל: "כי גאו המים מי שחו, נחל אשר לא יֵעבר" (מז, ה). ליצנים עשו באותם המים שימוש אחר: המלה שחו נתפרשה להם כעניין של שיחה ומי שחו הם המלל הרב וחסר התוכן, שאדם משמיע בשעת שיחה. כל אלה הדברים כלולים במילון זה או במילון זה – להנאת המעיין. פלא הוא שלא פירשו כך גם את הביטוי הבא באותו הקשר בספר יחזקאל על יד מי שחו, מי אָפסיים שעניינו 'מים רדודים'.

ונסיים את דברינו במים אדירים, שהם היפוכם של מי אפסיים. במילון יש למים אדירים עוד משמעות: כינוי עממית-הלצי לערק או ליי"ש. גם הוודקה (vodka) מקורה כידוע במים (voda), ואף זה עשוי להכשיר את הכינוי מים אדירים למשקאות חריפים. ולפי שמים אדירים במובן זה יפים הם לפורים כמאמר חכמים במסכת מגילה ז ע"ב, "מיחייב איניש לבסומי בפוריא עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי", ראוי לסיים בהם את הרשימה – לחיים!

מים אדירים

(מתוך: חנניה רייכמן, מחרוזת אגדות, תל-אביב תש"ל)